

FİRDEVSÜ'L-İKBÂL'DE KİP VE KİPLİK KULLANIMLARI*

Mood and Modality in Firdevsü'l-İkbâl

Ergün ALTUN**

Öz: Her metin, örtük veya açık, bağlı bulunduğu geleneğin, zamanının ve üreticisinin dünya görüşünden izler taşır. Yazarın kişisel tutumları (yakınlık-uzaklık, sempati-antipati, taraf olma-tarafsızlık, dilek, zorunluluk...) metne kişisel tutum işaretleyicileri aracılığıyla yansıtılır.

Arap-Fars tarih yazma geleneğini takip eden Orta Asya tarih yazıcılığı geleneğinin önemli üyelerinden biri olan ve yazımına Şîr Muhammed Mîrâb Mûnis tarafından başlanıp Muhammed Rızâ Âgehî tarafından tamamlanan, son dönem Çağatay Türkçesinin önemli tarih eserlerinden biri olan Firdevsü'l-İkbâl de gerek geleneğin gerek yazarlarının kişisel tutumlarının izlerini taşımaktadır.

Metin üreticisinin iş, olgu, durum karşısındaki kişisel tutumlarını belirleyen dilbilgisi kategorisi kip (mood) ve kiplik (modality) terimleriyle karşılanmaktadır. Tarih metinlerinden ise olabildiğince nesnel bir dil kullanması beklenmektedir.

Bu çalışmanın amacı Firdevsü'l-İkbâl'de doğum, ölüm, tahta geçme, zafer kazanma, yenilgi gibi durumlarda kullanılan kip ve kiplik ifadeleri tespit etmek, gruplandırmak ve dönemin tarih yazıcılığının öznel-nesnel dil kullanımı hakkında yargılara varmaktır.

Anahtar kelimeler: Firdevsü'l-İkbâl, kip, kiplik, doğum, ölüm.

Abstract: Every text, either implicitly or explicitly, carries the traces of world view of its tradition it belongs to, its time, and its producer. Author's personal attitudes (closeness–remoteness, sympathy-antipathy, being biased or unbiased, wish and obligation) are reflected to the text via personal attitude signs.

Firdevsü'l-İkbâl, which is one of the important history works of late period Cagatay Turkish, has been co-written by Şîr Muhammed Mîrâb Mûnis and Muhammed Rızâ Âgehî, the former started writing and later completed it. This work belongs to Central Asian history writing tradition which followed Arabian-Persian history writing tradition. This work carries the traces of both the tradition and authors' personal attitudes.

Mood and modality refer to the grammatical category that defines speaker's personal attitudes towards work, fact and situation. History texts necessitate the use of an objective language.

The aim of this work is to identify and grouping mood and modality in Firdevsü'l-İkbâl that are used in situations such as birth, death, reigning, victories and defeats, and reaching conclusions about the use of subjective-objective language of that period's history writing.

Keywords: Firdevsü'l-İkbâl, mood, modality, birth, death.

* Bu makale 7. Türk Dil Kurultayında bildiri olarak sunulan metinden üretilmiştir.

** Öğr.Gör. Dr. Kocaeli Üniversitesi Eğitim Fakültesi

1. FİRDEVSÜ'L-İKBÂL VE MÜELLİFLERİ¹

1.1. Mûnis Harezmi (1778-1929)

Son dönem Çağatay edebiyatının yetiştirdiği önemli şâir ve tarih yazarlarından biri olan Mûnis Harezmi hakkındaki bilgilerimiz, daha çok kendi kaleme aldığı *Firdevs'ül-İkbâl* adlı vakayinâmeye dayandırılmaktadır. Ası adı *Şîr Muğammedü'l-mülaqqab bi'l-Mûnis ibn Emîr 'İvâz Biy Mirâb*² olan Mûnis, kendi doğum tarihi ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “*Ve it yılı âftâb-ı 'âlem-tâb gamel burcığa tahvil kılğanda nevrüz küni penç-şenbih şubğıda faqirniñ velâdeti vuku' tapıp durur. Ve hemol yıl emîrzâde-i â'zam ve eşref-i benî âdem müceddidü'd-devlete ve'd-dîn Muğammed Nażar Bék mütevellid boldı.*”³ Söz konusu tarih milâdî 19 Mart 1778'dir.

Babası Şîr Muğammed Mirâb ibn İşim Biy⁴ hanlığın sulama ve ziraat işlerinden sorumlu bir “mîrâb”dır. Mîrâblık görevi ailede beş nesildir babadan oğla geçmektedir. Ağabey Muhammed Niyâz Mirâb 1806'da ölünce onun yerine bu göreve Mûnis getirilmiş, kısa bir ara vermesine rağmen ölünceye kadar da bu mîrâblık görevini sürdürmüştür. Babası, İvâz Mirâb'ın 18 Haziran 1800'de öldüğünü belirten Mûnis, ailesinin soy kütüğünü de şöyle ifade etmektedir: “*Faqirniñ vâlid-i büzürgvârı 'İvâz Mirâb ibn Şîr Muğammed Mirâb ibn İşim Biy Mirâb ibn Çasan-Çulı Atalık İbn Oraş Muğammed Bükâvül ibn Devlet Biy ibn Keray Biy ibn Muğammed Cân Şüfi Biy Yüz*”⁵ Bu soy kütüğünden anlaşılacağı üzere, Mûnis Özbeklerin “Yüz” kabilesine mensup kibar bir aileden çıkmıştır.⁶

Mûnis'in gençliği oldukça mesut geçmiştir. Babası İvâz Mirâb Hive'nin nüfuzlu ve zengin devlet adamlarından olmuştur. Oğluna, zamanına göre, yüksek terbiye vermeye çalışmış ve muvaffak olmuştur. Mûnis daha pek küçük iken Hive ve Kazak-Kırgız aristokrasileri tarafından iltifat görmüş ve meclislerinde bulunmuştur.⁷

İlköğrenimini babasının köyü Kıyat'ta tamamladıktan sonra Hive medreselerinde dinî ilimler okuyan⁸ şairin Farsça ve Arapçayı iyi bildiği, klasik adâb

¹ ALTUN Ergün, *Firdevs'ül- İkbâl,[1b-100a], (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük)*, Kocaeli Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011

² *Firdevs'ül- İkbâl*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kitaplığı, T 82, 4b/4

³ Age. 82a/12

⁴ Age 73a/12

⁵ Age. 156a/8

⁶ Abdulkadir (İnan), *XIX-uncu Asır Türkistan şair ve tarihçilerinden Şîr Mehmet Munis*, Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1933, Sayı 13, s. 18.

⁷ Agm. s. 18

⁸ İsmail Yiğit, “Mûnis”, c. 31, TDVİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 147.

eğitimi aldığı, gençliğinden itibaren şiire ve tarihe meylettği ve âlimlerin toplantılarından uzak kalmadığı açıktır.⁹

1800 yılında babasının ölümünden sonra İvaz İnak Han'ın sarayında ferman kâtibi olarak göreve başladı. İvaz Han'ın ardından ardından Hive hanı olan İltüzer Han tarafından 1805'te Kongrat hanedanının tarihini yazmakla görevlendirildi.¹⁰ İltüzer Han'ın ölümüne kadar müellif 136 sahife yazmıştır. Mûnis'in hayatında en büyük kara günler İltüzer Han'ın katlinden sonra başlamıştır. Bu faciadan sonra bir kenara çekilmiş, kitabını devam ettirememiştir.¹¹ 1806'da Muhammed Rahim Han yönetime hâkim olunca onun nedim ve müsahibleri arasına girdi, yeniden mîrâblık vazifesine getirildi ve hanın emriyle Firdevü'l-İkbâl adlı eserini yazmaya devam etti. Rahim Han tarafından Mîr-Hâvend'in Ravzatü's-safâ isimli tarih kitabını Türkçeye çevirmekle görevlendirilince (1819) çalışmasına ikinci defa ara verdi. Rahim Han'ın ölümünün ardından Allahkulu Han'ın emriyle *Firdevsü'l- İkbâl*'i yeniden yazmaya başladı. Bir yandan da tercüme işini devam ettirdi. Allahkulu Han'ın Horasan seferi dönüşünde (Haziran 1829) kolera salgını nedeniyle öldü.¹²

Yaşadığı dönemde Türkistan'ın en büyük edip ve şairi olarak kabul edilen Mûnis, şiirlerini *Mûnisü'l-uşşâk* adlı divanda toplamıştır. 8446 beyitten oluşan bu eser saray hattatları tarafından birçok kez istinsah edilmiş, 1880'de Hive'de taşbaskısı olarak da yayınlanmıştır.¹³ *Mûnisü'l-uşşâk*'ın içinde şairin gazelleri, muhammesleri, rubâileri, müstezatlari, tuyuğları ve ferdlere yer almaktadır.

Ayrıca divanın son kısmında, şairin 1804 yılında nazım şeklinde yazarak tamamladığı güzel yazıya dair *Sevâd-ı Ta'lim* adlı eseri vardır. *Sevâd-ı Ta'lim*, Mûnis Harezmi'nin önemli eserlerinden biridir. Nazım şeklinde yazılan bu eserde, güzel yazma yani hüsnühat yöntemleri ve teknikleri anlatılmaktadır. Eser iki bölümden oluşur. Birinci bölümde, hattın yazılış biçimi ve bu iş için gerekli araçlar konusunda bilgi verilirken, ikinci bölümde hat meşki ve onun usülleri pratik olarak öğretilir.¹⁴

Yukarıda saydığımız bu eserler dışında, Mûnis Harezmi'nin bir de *Arnalar* adlı ilgi çekici bir eseri mevcuttur. O, bu eserinde Harezmi'nin sulama işlerine **ait bilgiler verir**.¹⁵

Nizâmî-i Gencevî, Hüsrev-i Dihlevî, Hâhız-ı Şîrâzî, Sa'dî-i Şîrâzî, Evhadüddin Enverî gibi İran şairleriyle Ali Şîr Nevâî, Lutfî, Meşreb, Babur gibi Orta

⁹ Shir Muhammed Mirâb Mûnis and Muhammed Rızâ Mirâb Âgehî, *Firdaws al-ıqbâl: History of Khorezm*: (Ed. Yuri Bregel) E. J. Brill, Leiden 1988, s. 2

¹⁰ İsmail Yiğit, agm. s. 147

¹¹ Abdulkadir (İnan), agm. s.19

¹² İsmail Yiğit, agm. s. 147

¹³ İsmail Yiğit, agm. s. 147

¹⁴ Doç. Dr. Mustafa Tanç, *Munis Hârezmi, Firdevsü'l-İkbâl, Laçın Yayınları, Kayseri, 2011, s.XXX*

¹⁵ Doç. Dr. Mustafa Tanç, age. s.XXX

Asya Türk şairlerinden etkilenen Mûnis'in şiir dilinin Nevâî'ye daha yakın olduğu görülmektedir.¹⁶

1.2. Muhammed Rızâ Âgehî (1809-1874)

Âgehî, şairin mahlası olup asıl adı Muhammed Rızâ, babasının adı Er Niyaz Bek'tir. Firdevsü'l-İkbâl'de Mûnis'in belirttiğine göre Muhammed Rahim Han'ın hükûmetinin dördüncü yılı zilka'desinin onunda, senbih günü dünyaya gelmiştir. Yukarıda söylenen Hive hükümdarı Muhammed Rahim Han 1. olup, o hicri 1220 yılda tahta oturmuştu. Hükümlerinin 4. yılı hicri 1224'e, yani milâdî 1809'a denk gelir. Zilka'denin onu şembe günü ise 17 Aralık Cumartesi günüdür.¹⁷

Döneminin en önemli şair ve tarihçilerinden olan Mûnis'in yeğenidir. Bundan da anlaşılacağı üzere Âgehî'nin ailevî muhiti sanat ve edebiyata yakın bir muhittir. Bu muhit, onun gençlik devresine, hayatına, terbiyesine, zevkine ve istikbaline tesir etmişti. Her ne kadar Babası Er Niyaz Bek Hive'ye 7-8 kilometre uzaklıktaki Kıyat köyünde yaşayıp çiftçilik ve bağcılıkla meşgul olsa da, amca çocukları Muhammed Kılıç Bek ve Muhammed Yakup Bek dönemlerinin ünlü ve yetenekli şairleri arasındadırlar.

Çocukluk günlerini köylerinde geçiren Âgehî, Hive medreselerinden birinde okul hayatına başlar. Yaradılıştan zekî ve istidatlı olan Âgehî, medrese tahsilini büyük bir istekle sürdürür ve tamamlar. Bu sırada babasını kaybeder. Kendisini korumasına alan amcası Mûnis de onun medrese eğitimi aldığı yıllarda, Allahkulu Han'ın savaş tarihçisi sıfatıyla katıldığı bir seferde vebâ salgınından hayatını kaybeder. Allahkulu Han, vakitsiz ölen Mûnis'in yerine Âgehî'yi mirâblık görevine getirir. Mirâblık görevi sayesinde hem sarayın şatafatlı yaşayışını hem de halk hayatını yakından görme, gözleme imkânı buldu. Ancak 1845 yılında attan düştü ve ayağı kırıldı. Bir daha kendini toparlayamadı, kötürüm kaldı. Uzun süre devam eden hastalığı nedeniyle 1857'de mirâblık görevinden istifa etti. Bundan sonra onun hayatında sonsuz zorluklar başladı. Onun başına gelen musibet hastalık üstüne yalnızlık, mâlî sıkıntı nedeniyle şairin hayatı faciaya dönüştü. İstifasından sonra yaklaşık yirmi yıl bütün gücünü ilmî ve edebî çalışmalara verdi. Gulamov'un Beyâni'den aktardığına göre Âgehî, Rusların Harezmi işgalinden (1873) bir yıl sonra 1874'te 65 yaşında vefat etti.

Medrese eğitimi sırasında Arapça, Farsça öğrenmiş ve İran, Çağatay edebiyatlarının klâsik şiirlerini okumuş ve klâsik edebiyatı bütünüyle kavramıştır. Bu birikiminin etkisiyle çok genç yaşta şiir yazmaya başlamış olan Âgehî, sonradan bu şiirlerini bir divan içerisinde toplamış ve divanına *Ta'vîzü'l-'âşıkîn* adını vermiştir.¹⁸

¹⁶ İsmail Yiğit, agm. s. 147

¹⁷ Gaffur Gulamov, *Muhammed Rıza Mirab Er Niyaz Bekoğlu Âgehî*, Taşkent, 1971

¹⁸ Eckmann, age, s. 213

Âgehî'nin poetik mirasının tamamı kesin olarak bilinmiyor olsa da onun şiirlerinin 20 bin mısra civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu miras iyi saklanmış ve günümüze kadar gelmiştir.¹⁹

Âgehî, şair olmaktan daha çok tarihçidir. Kendi devrine ait en önemli tarih eserlerini o yazmıştır.²⁰ Biz, onun eserlerine ait bir bibliyografya verdikten sonra çalışmamıza da konu olan ve Mûnîs Harezmi'nin başladığı Âgehî'nin tamamladığı *Firdevsü'l-İkbâl* adlı eser üzerine ayrıntılı bilgi vermeye çalışacağız.

1.2.1. Tarih Eserleri:

Firdevsü'l-İkbâl : Mûnîs'in 1819'da bıraktığı yerden itibaren yazmıştır.

Riyyāzū'd-devle : Allāh-Çulı Han ve halefi Rağım-Çulı Han'ın iktidarının ilk iki yılını da kapsar. Eser 1260/1844'te bitmiştir.

Zübdetü'l-tevārih : Rağım-Çulı Han Tarihi (1258-1262/1843-1846 arası yılları kapsar.)

Cāmi'ü'l-vākı'āt-ı sulşāni : Eser, Muğammed Emîn Han (1262-1271/1846-1855), 'Abdullāh Han (1271/1855) ve Çutluğ Murād Han'ın (1271-1272/1855-1856) saltanat yıllarını kapsar.

Gülşen-i devlet : Seyid Muğammed Han'ın saltanat yıllarını kapsar. (1856-1864)²¹

Şahid-i İkbâl : Seyid Muğammed Rağım Han II'nin (1281-1289/1864-1872) saltanatının ilk sekiz yılını kapsar.

Bu eserlerin tamamı, bize Kongrat Hanedanlığı yönetimindeki Hiva Hanlığı'nın Rusların işgal tarihi olan 1873'e kadar kesintisiz bir kronolojisini sunar.²²

1.2.2. Çevirileri:

Ravzatü's-Şafā' (Mîr H'ând) Âgehî bu eserin ikinci cildinin ikinci kısmıyla üçüncü cildini çevirmiştir.

Ravzatü's-Şafā'-yı Nâsırî' (Rızā-Çulı Han)

Nâdir-nâme - Tārîh-i cihân-güşā-yı Nâdirî' (Mehdî Han Astarâbâdî)

¹⁹ Gulamov, age, s. 17

²⁰ Eckmann, age, s. 213

²¹ Munirov bu tarihi 1856-1865 olarak verir. Bkz. Munirov, a.g.e., s. 48.

²² Bregel, a.g.e., s. 11-12

Žafer-nāme (muhtelemen Şerafe'd-din Yezdî'ye ait olan)

Şabakāt-ı Ekber-Şāhî

Tezkire-i Muķim-Hānî

Bunların yanında *Bregel*, Âgehî'nin kendisi tarafından anılmayan; ancak kataloglarda yer alan yedinci bir çevirisinin daha olduğunu belirtir²³: *Dürre-i Nādire* (*Mehdî Han*)

Ayrıca *Bregel*, Âgehî'nin *Dīvan*'ının önsözünde yaptığını belirttiği çevirileri şöyle sıralamaktadır:²⁴ Sa'dî'nin *Gülistān*'ı, Cāmî'nin *Yusuf u Züleyhā*'sı, Hilālî'nin *Şāh u Gedā*'sı, Niżāmî'nin *Heft Peyker*'i (düzyazı çevirisi), Muğammed Vārit'in *Zübdetü'l-gikāyāt*'i, Çüseyin Kāşifi'nin *Ķābūs-nāme* ve *Ahlāk-ı Muğsini*'si, Mağmūd Gizduvānî'nin *Miftāğü'ş-şālibin*'i, Cāmî'nin *Selamān u Ebsāl* ve *Bahāristān*'ı, Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihîşt*'i.

1.3. Firdevsü'l- İkbāl

Mûnis tarafından yazımına başlanan bu eser, efsanevî rivayetlerden başlayarak 1825 yılına kadar Harezm'de gerçekleşen tarihî olayları ihtivava etmektedir. Mûnis eserine şark yazarlarının geleneğine uyarak hamd ve naat ile başlamış, sonra kendi hayatı ve eserin yazılış tarihi hakkında kısaca bilgi verip doğrudan Harezm tarihini yazmaya girişmiştir. Eser, mukaddime 5 bâb ve hâtimedden ibarettir.

1. *Bâb*: Âdem Atadan Nuh peygamber evladına kadar olan hadiseler hakkında
2. *Bâb*: Yafes'ten Kongrat şubesine kadar olan Moğol hükümdarları hakkında
3. *Bâb*: Kurlas evladına kadar mensup padişahlar zamanında gerçekleşen olaylar hakkında
4. *Bâb*: Eltüzer Han'ın ata-babaları hakkında
5. *Bâb*: Eltüzer Han'ın doğumundan başlayıp bu eserin yazılışının sonuna kadar gerçekleşen olaylar hakkında.

Hatime'de, o devirde yaşayan âlimler, evliyalar, âmirler, bekler, şâirler, dânişmendler, hünermendler ve başkaları hakkında bilgi vermek istemiştir.²⁵

Mûnis, bu eseri bitirememiştir. O çok eski zamanlardan başlayarak Muhammed Rahim Han hükümrânlığının yedinci yılına (1813) kadar olan olayları yazabilmiştir. Eseri onun öğrencisi olan Âgehî devam ettirmiş ve bitirmiştir.²⁶ Âgehî,

²³ *Bregel*, a.g.e., s. 10

²⁴ *Bregel*, a.g.e., s. 10

²⁵ K. Munirov, *Munis, Agahî ve Bayanî'ning Tarihî Asarları*, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1960, s. 38

²⁶ Munirov. *Agm.* s.39

1813 yılı olayları anlatılırken yarım kalan eseri kaldığı yerden devam ettirerek tamamlamıştır. Bregel'e göre Âgehî'nin, metnin özellikle bozuk yerlerini yeniden yazmış olma ya da metne yeni eklemelerde bulunma ihtimali yüksektir.²⁷ Çünkü Âgehî'nin “*bu evrâk-ı perîşân*” diye vasıflandırdığı yazmanın çok düzenli olmadığı anlaşılmaktadır: “*Yalnızca müsvedde bir kopyadır, muhtemelen ciltsizdir ve iki yeri gözle görülür şekilde kötü durumdadır.*”²⁸

Esere önce *İkbâl-nâme* adını vermeyi düşünen Mûnis, daha sonra *Firdevsü'l-İkbâl*'de karar kılmıştır.²⁹ Eserin SSCB Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad bölümündeki 571a numaraya kayıtlı nüshasının adı da *İkbalnâme* olarak verilmiştir.³⁰

Firdevsü'l-İkbâl'in bilinen dokuz yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Leningrat'ta, beşi Taşkent'te, biri Helsinki'de ve biri de İstanbul'dadır. Bizim çalışmamızda İstanbul nüshası esas alınmış Taşkent nüshası ve Bregel neşriyle karşılaştırılmıştır.

Mûnis ve Âgehî'nin bu eserini birkaç nüshası Sovyetler Birliği Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsünün Leningrad bölümünde ve bununla beraber birkaç nüshası Özbekistanda Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birûnî adındaki Şarkşinaslık Enstitüsünün Kolyazmalar fondunda saklanmaktadır.

Kolyazmanın 5364/1 rakamlı nüshası siyah mürekkeple, nestalik hatı ile Hokand kâğıdına yazılmış olup her bir sayfası 25 satırdan ibarettir. Serlevhalar ve bazı adamların isimleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kapak güzel deri mukavvadır. Bu nüsha 1903-1904 yılında Damla (Hoca) Muhammed Rızâ Ahund bin Muhammed Kerîm Dîvan tarafından istinsah edilmiştir. Eser 245 varaktan (1b-245b) ibarettir. Ölçüler 29.5/43 cm'dir.

Kolyazmanın aynı fontta saklanan 821/1 numaralı ikinci nüshası hakkında şunları söyleyebiliriz: Bu nüshada da tamamı eksiksiz saklanmıştır. Güzel nestalik hattı ile siyah mürekkeple Hokant kâğıdına yazılmıştır. Başlıklar ve kişi adları kırmızı mürekkeple yazılmış olup her bir sayfası 25 satırdan ibarettir. Bu nüshanın başı ve sonu önceki nüsha gibi başlayıp bitmiştir. Bu nüsha diğer nüshadan önce yazıya geçirilmiştir. Eser aslen 435 varak olup ilk 259 (1b-259b) varaklarda *Firdevsü'l-İkbâl*, 269-385. varaklar *Riyazü'd-devlet*, 386-435. varaklar ise *Zübdetü't-tevârih*'tir. Ölçüsü 26.5/43.5 cm'dir. Molla Muhammed Rızâ bin Muhammed Kerim Dîvan tarafından 1851 yılında yazıya geçirilmiştir. Bu çalışmada İstanbul nüshasıyla karşılaştırılan da işte bu nüshadır. Fiil çekimlerinde ekleşmiş +*DUR* biçimibiriminin

²⁷ Bregel, age, s. 15

²⁸ Bregel, age, s. 15

²⁹ Bregel, age, s. 15

³⁰ Munirov, aqm, s. 41

seçilmesi, dur+ur çekiminin daha az tercih edilmesi bakımından Bregel'in kurduğu metne benzeyen bu nüsha özellikle ötümlülük-ökümsüzlük uyumlarında hem İstanbul nüshasından hem de Bregel'in metninden farklılık göstermektedir. Bu nüshada ötümsüzlük uyumu kullanımda daha ağır basmaktadır.

SSCB Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad bölümünde saklanmakta olan iki nüsha da tıpkı bu nüshalara benzemektedir. Onlardan 571a rakamlı nüsha nestalik hattıyla siyah mürekkeple başlıklar ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kontrol edildiği zaman bu nüsha birkaç kişi tarafından yazıya geçirilmiş benziyor. Çünkü o çeşitli hat ile yazılmıştır. Aralarında açık kalan varaklar çoktur. 269 a ve b 270 a ve b, 271a, 290 a ve b, 291 a, 469 a ve b, 440 a ve b, 442a varaklarını buna örnek gösterebiliriz. 442. varakın b sayfasından başlayıp eserin Âgahî tarafından yazıldığı kısım başlamıştır. Kitap namli yerde kalıp biraz zarar görmüştür. Sonunda yazıya geçirenin adı ve yazıya geçirme yılı verilmemiştir. Çoğu cereklerin kenarına yazılmıştır. Bu kolyazmalar birkaç kişi tarafından yazıya geçirildiği için bu ondan kaynaklanan bir eksiklik olabilir. Eserin hacmi 611 varaktan ibarettir. Ölçüleri 14/24 cm'dir. Şunu söylemek gerekir ki bu nüshada eserin adı *İKBALNÂME* olarak verilmiştir. Ama mazmun bakımından *Firdevsü'l- İkbâl'den* hiç fark yoktur.

Eserin E6 rakamlı 2. nüshası hem tamamı olup siyah mürekkeple nestalik hattıyla Hokand kağıdına yazılmıştır. Serlevhaları kırmızı mürekkeple yazılmış. Tekst kırmızı mürekkeple çizilmiş kenarlık içine alınmış. Nüsha iyi saklanmış. Fakat ilk 150 varak nemde kalmış ve biraz zarar görmüştür. Mukavva kapak yazıya geçirildikten sonra yapılmış. Bu nüsha 1856-1857 yılında Molla Nurniyaz Halife İbn Molla Muhammed Niyaz Hatip tarafından yazıya geçirilmiş. 263 varaktan ibaret. Ölçüleri 27/48 cm'dir.³¹

Helsinki Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan Or.46 numaralı nüsha toplam 303 varaktır. Ön sayfasında Rusça nottan1783'ten önce istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Leningrad E nüshasına benzemektedir. Nüshanın bazı kısımları zarar görmüştür.³²

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde T 82 numaralı kayıtlı olan nüshada ana metin siyah, başlıklar ve özel adların yanı sıra âyet, hadis ve dualar da kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Toplamı 524 varak olan ve kahverengi deri kaplı mukavva kapakla oldukça iyi korunmuş olan eserin içinde ayrıca Riyazü'd-devle (524b/758a) ve Zübdetü't-tevârih de yer almaktadır(758b/865b). 1b-524a varakları *Firdevsü'l-İkbâl'dir*. 1b 11 satırdan, diğer sayfalar 17 satırdan oluşmaktadır. 19.8 x 33.2 boyutlarındadır.

³¹ Munirov. Agm. s.40-41

³² Bregel, age, s.44 ve 53

Özgün tarih yazıcılığının önemli eserlerinden biri olan *Firdevsü'l-İkbâl* dinî-efsanevî tarihle harmanlanmış bir hanedan tarihidir. Bu eser, bazı yönlerden Fars tarih yazıcılığının yapısal özelliklerini taşır.³³ Her ne kadar çeşitli tarih eserlerinin, özellikle de Ebu'l-Gâzî'nin *Şecere-i Türk*'ünün ve Mîr-Hâvend'in *Ravzatü's-Şefâ*'sının' etkileri görülse de, Hem Mûnis hem de halefi Âgehî kendilerine özgü bir yapı geliştirmeyi başarmışlardır. Bregel'e göre *Firdevsü'l-İkbâl* içerik olarak iki yapıya bir özellik taşır. Özellikle Ebu'l-Gâzî'nin ölümüne kadar olan kısım (67a'ya kadar) çoğunlukla başka tarih kaynaklarından alınan bilgilerle hazırlanmışken metnin en hacimli olan sonraki kısmı özgün malzemeye dayanmaktadır.³⁴ Bregel tarafından orijinal bulunmayan ilk kısımda ise Munis, Ebu'l-Gâzî'nin *Şecere-i Türk* ve Mîr-Hâvend'in *Ravzatü's-Şefâ*'sı "Mîr 'Alî Şîr'in *Tevârih-i Enbiyâ*'sı (17b/14) ve *Târih-i Cā'feri*'sini zikreder. Ayrıca şu kaynaklara da atıfta bulunur: *'Arâ'is Kitabı* (18b/4), *Nizâmü't-tevârih* (18b/16) ve Şaberi (18b/17), *Çâfiż-ı Ebrû Târihi* (19a/5), *Gükemâ' Târihi*, Muğaddesi'nin *Târihi*'i (22a/10), *Muğaddime-i Zâfer-nâme*.³⁵ Başvurulan başvurduğu diğer kaynaklar muhtemelen şunlardır: *Ravzatü's-Şefâ*', *Şecere-i Türk*, *Târih-i Banâkatî*, *Zâfer-nâme*, *Nâdir-nâme*. Bunların dışında, birinci ya da ikinci ağızdan dinlediği sözlü tarih kaynaklarından yararlandığını ya kaynağın adını doğrudan vererek ya da "İşittim ki...", "Başkası da şunu anlattı...", "Bazılarının dediğine göre..." "Fağırniñ kiçiklikimde uluğ ceddim İşim Biy'din kalğan Meşhedlik bir fertüt-ı derk bar durur érdi. Ol dér érdi kim Meşhed'ni Şîr Gâzi Hân çapğanda ér ve gâton bés miñdin artuq bürde hesabğa kirdi." gibi ifadelerle dile getirir.³⁶

Bregel'e göre olayları gün gün ayrıntılarıyla anlatan Mûnis'e bu rahatlığı sağlayan iki neden vardır: Birincisi, *Firdevsü'l-İkbâl* yazarının, hanla birlikte katıldığı önemli askerî olaylara doğrudan tanıklık etmesi; ikincisi ise aldığı notlar ve kendisinin ya da başkalarının tuttukları günlüklerdir.³⁷

Bregel'e göre, eserin yazımını tamamlayan Âgehî'nin kullandığı kaynaklar da, daha çok arşiv belgelerine dayanmaktadır. Onun anlattığı tarihî olaylar, kendisinin çocukluk dönemini rastlayan 1812-1825 yıllarıdır. Bu yüzden olaylara bizzat tanıklık etmesi söz konusu değildir. Kendisi de hem yazılı hem de sözlü kaynaklardan yararlandığını ifade etmektedir; fakat yazılı kaynaklara bir şekilde atıfta bulursa da sözlü kaynakları, bir yer dışında, anmaz. Bu yüzden Âgehî'nin Mûnis'ten kalan vesikaları kullanıp kullanmadığı sorusu belirsiz kalır.³⁸

Bregel'e göre, *Firdevsü'l-İkbâl*'in Ebu'l-Gâzî'nin *Şecere-i Terâkime*'siyle karşılaştırıldığında, sınırlı sayıda, seçkin ve okumuş kişinin okuması için yazıldığı

³³ Bregel age.s .16

³⁴ Bregel age. s.16

³⁵ Bregel age. S.17

³⁶ Bregel, age. s. 27; Fl, 68a/7

³⁷ Bregel, age. s. 29

³⁸ Bregel, age. s. 30

görülür. Bu yüzden de *Şecere-i Terākime*'nin “beş yaşındaki bir çocuğun bile anlayabileceği” sadeliğinin aksine *Firdevsü'l-İkbāl*' daha süslü, şiirsel ve üsluplu bir dil yapısına sahiptir.³⁹ Aġehî de Mûnis de Kongrat Hanedan'ının resmî tarihçileridirler ve amaçları, atalarıyla birlikte İltüzer ve Muhammed Rahim Hanları yüceltmektir. Ayrıca eserde bu sülalenin Cengiz soyundan geldiğinin tarihsel temellerini meşrulaştırmak gibi örtülü bir amaç daha vardır. Bu nedenle *Firdevsü'l-İkbāl*'i tarafsız bir tarihî eser olarak kabul etmek de mümkün görünmemektedir.⁴⁰

Firdevsü'l-İkbāl'de en üsluplu yerleri, metnin içine serpiştirilmiş nazım parçalarıdır. Başta mesnevi olmak üzere nazm, kıta, şiir, kaside, terakib-i bend, tarih, rubâî, gazel, beyt, ferd, mısra başlıkları altında ve çeşitli uzunluklarda toplam 767 nazım parçası bulunan eser, toplam 3429 dize ve 6 bağımsız mısradan oluşmaktadır. Tüm nazım metinleri, *Firdevsü'l-İkbāl*'in altında birini kaplar.⁴¹ 19'u Farsça ve 9'u Çağatayca olmak üzere 28 nazım parçası (toplam 286 dize ve 3 bağımsız mısra) başka şairler tarafından yazılmıştır. Eserde yer alan diğer 16 Farsça nazım parçası ise tarih düşürmek amacıyla Mûnis'in kendisinin yazdığı şiirlerdir.⁴²

Eserde Arapça aylar ve yıllar yanında on iki hayvanlı Türk takvimi de kullanılmıştır: *Sene sittin ve sitte-mi'ayede Şirvân'niñ ġudûdıda Hülâġü bile maşaff kıldı* (42a-6); *Sene miñ yüz yigirme sekizde it yılı Çınarân ġudûdıġa Berdâr yolu bile sipâh tarttı.* (68a/1); *Ve Lu yılı kim Qalmaġ'niñ Torgavut élidin Mergen Şayşi, Oqça-Töpe, Togul dégen üç töre köp Qalmaġ bile Hazârâsb'dın Dargan ġaça çapıp durur érdi.* (60a/2); *Ve sene hicri miñ daġı yüz yigirme yetide Biçin yılı Meşhed'de kim rafîzî, bîimân Rüstem 'Alî Hân Şâmlu müsülmânlar bile mü'minlerġa îzâ yétkürürler érdi.* (67a/2)

Firdevsü'l-İkbāl'de kişi ve yer adlarıyla ilgili de açıklamalara yer verilmektedir: *Anı Ebü'l-Ġâzî Hân oġulçılای perveriş kılıp Anuşa Hân bile bir yérde ulġayıp durur érdi. Ol cihetdin anı Seyyid Bék Sulşân dérler érdi.* (94b/2); *'Abdü's-Settâr Bay Béş- Qal'a ve Teke ve Salur leşkeri bile Yomut üstiġa ġareket kılıp 'Arabhâne şüristânın kim Mîzan hem dérler mu'asker kılıp tüştü.* (98b/4); *Anuş bin Şîs: Anı ins hem dérler tevârih ehlide ihtilâf bar durur kim Anıñ anası perî şâifesidin érdi.* (18b/3); *Türân zeminni tevâbi 'âtı bile Yâfes'ġa bérdi bu cihetdin anı Ebü'l-türk dérler.* (22a/2); *Tüneġ: Anı Fûdek hem dérler 'âkil ve devletliġ pād-şâh durur érdi.* (23b/7); *Ve ol mevzi'ġa Ergeneġon at kıydılar. Ya 'ni kemer-i tünd démek. Rivâyet durur kim Kıyan bile Negüz'niñ sâlim kıtulup taġġa kirgenlerin Tür ve Söyünç Hân ma'lûm kılıp kélip ol dereni mesdüd kıldılar.* (43b/15)

³⁹ Bregel, age. s. 32

⁴⁰ Bregel, age. s. 31

⁴¹ Bregel, age. s.34

⁴² Bregel, age. s.35

Ayrıca eserde Türk boylarına, onların yaşadıkları coğrafyaya ve efsanevi tarihlerine –rivayetlere dayandırılarak– yer verilmektedir: *Yayıq suyunıñ yaqasında Kıpçaqdın başqa él yoq érdi. Tört miñ yılğaça ol yerlerde olturdılar. Anıñ üçün ol yurtı Deşt-i Kıpçaq dérler. (28b/14); Hân anıñ ğāludın āġāh bolġaç at ve azuq béríp çerig bile barma kal aç dédi. Ğālā Halaç dérler. Halaç qabaili anıñ neslidin munşa 'ib dururlar. (27b7)*

Eserde anlamın bilinmeyebileceği durumlarda kelimeye açıklamalar getirilmekte, halkın konuştuğu dille ilgili bilgiler verilmekte hatta bir kelimenin farklı dillerdeki karşılıkları açıklanmaktadır: *Moġol tilide kiyevni küregen dérler (86b/10); Halkı 'Arab tilin eşitken érmes.(26b/2); Andın soñra yürüp Hıtay ve Çörçüt'ni alıp Tankut'ı hem musahhar kıldı kim Tâcık anı Tübet dé. (28a-15); Ğālā ikinci qâfı kefi 'acemî bitip Kongrat dérler. (35a/4); Bir uluġ sırtlan kim anı bu çağlarda devlete bóri dérler. Beġāyet muzırr mahlûk durur. 'Arab žabu' ve 'arfā dé ve Fārisi keftār dé. (92b/1)*

Sonuç olarak *Firdevsü'l-İkbâl*, Orta Asya tarihi ve coğrafyası üzerine çalışanlar kadar Türk dili, edebiyatı ve kültürü üzerine araştırmalar yapacak olanlar için de büyük bir öneme sahiptir.

2. FİRDEVS'ÜL-İKBÂL'DE KİP VE KİPLİK KULLANIMLARI

Genel olarak kiplik (*modality*) esasen dilbilimi araştırmaları tarihinde birkaç sayfa yer tutmakla beraber, tam bir bilmece olma özelliğini hâlâ korumaktadır.⁴³ Konuyla ilgili yapılacak küçük bir taramada pek çok farklı görüş ve yaklaşımın varlığı kolaylıkla görülecektir. **Kip** (mood) belli bir söylem ortamında konuşurun iş, olgu, durum karşısındaki tutumunu belirleyen dilbilgisi ulamı olarak tanımlanırken; **kiplik** (modality), bir konuşmacının karşılıklı bildirişimde bir olay ya da durum karşısındaki tutumunu anlatma biçimi olarak ifade edilmektedir.⁴⁴ Kiplik, konuşurun aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delillerini gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini konu edinen bir inceleme alanı, kip ise kipliğin ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikleşmiş, fiil çekim paradigmalarıyla ifade edilen morfolojik kategori⁴⁵ biçiminde de tanımlanmaktadır. Kiplik tümcelerinin aktardığı önermenin konuşucu tarafından

⁴³ KILIÇ Filiz, *Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2005, Cilt 2, Sayı 5, s.69

⁴⁴ İMER Kamile ve diğerleri *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011, s.175-176].

⁴⁵ ASLAN DEMİR Sema, *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayıncıları, Ankara, 2008, s. 195

yorumunu ya da konuşucunun önermeye yönelik tutumunu aktaran bir eylem ulamıdır. Kiplik sadece eylem değil tüm tümce öğeleriyle biçimlenmesi nedeniyle diğer eylem ulamlarından daha karmaşık bir yapı sergiler.⁴⁶ Kiplik anlambilimle ilgiliyken kip kipliğin ifadesini sağlayan şekillerle ilgilidir.

Türkçede kipsel paradigmalar fiil tabanlarına eklenen biçimbirimlerle işaretlenirken kipliklerin kiplerden başka, gramatikal statüleri birbirinden farklı, sözlüksel, sözdizimsel, söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri bulunabilir. Aynı cümle içinde, bu işaretleyicilerden birkaçı, birbirini dışlamadan, koordineli biçimde kullanılabilir.⁴⁷

Farklı ölçütlerle birçok tasnifi yapılan kiplik çalışmalarında iki temel tasnifte görüş birliğine yaklaşılmış gibidir: Bilgi kipliği (epistemic modality) ve yükümlülük kipliği (deontic modality). **Bilgi kipliği** konuşurun önermeye dair bilgi ve güvenine dayanır. Bilginin gerçekliğine ilişkin tutum ve yargısını yansıtır. İkincisi ise konuşurun önermeye dair isteğine dayanır. **Yükümlülük kipliği** eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların anlatımıyla ilgilidir. Biri anlatıcı merkezli, diğeri ise eyleyici merkezlidir.

Kıran ise, bir sözcüde (yazar ya da anlatıcı) herhangi bir yolla kendini hissettirebilir ya da kendi varlığını söylebilir. Bir başkasının söylediklerine ya da yazdıklarına katılabilir ya da ürettiği sözcüye mesafe koyabilir. Kendi ürettiği sözcü karşısında konuşucunun değerlendirmelerini, tutumunu, durumunu ortaya koyan tüm belirtkeleri “kiplik” olarak tanımlamaktadır.⁴⁸

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere kiplik çalışmalarının alanını sadece anlambilimle sınırlandırmak doğru olmaz. Edimbilim sözcenin olası anlamlarıyla ilgilenmesi nedeniyle, toplumdilbilim ise toplumsal bağlamın anlamın doğru yorumlanması açısından kiplik ifadelerin doğru tasnifinde önem arz etmektedir.

Anlatıcının dile yansıyan kişisel tutumlarını Papafragou⁴⁹ kipsel alanlar (modal domains) belirleyerek açıklamaya çalışmıştır. Bu kipsel alanlar kanun, yasa ve kuralları tanımlayan düzenleyici (regulatory domains) alanlar, toplum kurallarını tanımlayan toplumsal alanlar (social domain), dinî sistemlerin tanımladığı inanca dayalı alanlar (religious rules), kişisel istek, görüşlerin tanımladığı kipsel alan (personal domain), olayların akışına yönelik düzenliliği tanımlayan olağan merkezli alanlar (normative domain) ve ideal olarak kabul edileni tanımlayan ideal merkezli alanlardır (ideal-centered).

⁴⁶ CORCU Demet, **Zorunluluk Kipliği Belirtisi –mAlI'nın Anlamsal İyapısı**, Dilbilim Araştırmaları 2005, semanticsarchive.net/Archive/zE0ZDQ0N/Maltepe_bildiri.pdf, (Son erişim 17 Temmuz 2012)

⁴⁷ DEMİR Sema **-mAlI'nın Emir ve İstek Bildirme İşlevi Üzerine**, International Journal of Central Asian Studies Volume 13, 2009, s. 218

⁴⁸ KIRAN Zeynel, Ayşe Kıran Eziler, **Dilbilime Giriş**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006, s. 188

⁴⁹ CORCU, Demet Gereklilik/Zorunluluk Kipliği Kodlayıcılarının Anlam Yapısı Üzerine, http://semanticsarchive.net/Archive/zE0ZDQ0N/Maltepe_bildiri.pdf, Son erişim 21 Haziran 2012.

Önceki dönemlerde bilimsel metinlerde yalnızca olaylara ve olgusal gerçeklere yer verildiği, yazarların görüşlerinin dile getirilmediği düşüncesi yaygındı. Oysa Crismore ve Farnsworth bunun oldukça tehlikeli bir mit olduğunu ve bilimsel metinlerin, diğer metin türleri ve tümceler gibi, iki ayrı düzlemde oluştuğunu savunur. Bu düzlemlerden ilki birincil amacı okuyucuya bilgi aktarmak olan metnin bilgi içeriğidir. **Söylem ötesi** (metadiscourse) adı verilen ikinci düzlemde ise yazar metnin bilgi içeriğine yönelik öznel değerlendirmesini, iletişimsel amaçlarını okuyucusuna aktarır. Metinsel ve kişiler arası olarak ikiye ayrılan ikinci düzlemde **kipler**, kişiler arası söylem ötesi öğelerinden birini oluşturur.⁵⁰

Tarih zaman zaman kralların ve hükümetlerin ününü koruyup yüceltmek, içinde yaşanan toplumsal düzeni haklı göstermek üzere kullanılmaktadır.⁵¹ Tarih yazmanın bir anlamda sözü edilen olayları, grubu, devleti, örgütü, kişiyi meşrulaştırma ya da gayrimeşru kılma işlevinin olduğu da göz önünde tutulursa bu önem daha da öne çıkmaktadır.

Tarihî hakikat, müşahhas hususiliği içinde geçmişin tasavvurudur. Bu hüküm, tarihçinin hem tarafsızlığını hem de objektifliğini gerektirir. Fakat, işte bu noktada meseleler çatallaşır; çünkü insan olarak tarihçi ve tarihî olgu izafiliğin baskısına maruzdur.⁵² Her tarihçinin yapıtında öznel öğeler vardır ve içinde bulunduğu zamanın ve yerin etkisini taşır. Saltık ve zamandan bağımsız nesnellik, gerçekdışı bir soyutlamadır. Ama tarih, geçmişin olaylarının tarihçinin benimsediği bir nesnellik ilke ve ölçüsüne göre seçilip düzenlenmesini gerektirir; bu iş zorunlu olarak yorum öğelerini de içerir.⁵³ Metinde anlatıcının varlığı ne ölçüde az hissedilirse metin o denli nesnelleşirken anlatıcının hissedilme derecesi arttıkça o denli de öznelleşir. Metnin öznelleşmesi metinde kiplik belirtilerin artmasıyla doğru orantılıdır.

Bir sözcüde konuşucunun varlığı kendini değişik biçimlerde ortaya koyar. Kipliklerin ifadesi sadece fiil çekiminde kullanılan işaretleyicilerle gerçekleşmez. Morfolojik işaretleyicilerin yanı sıra kiplik yüklem, belirteç ve belirteç öbeklerinin kullanımı, birinci kişi adılı, hem yapısal hem sözlüksel birimlerin bir arada kullanımı, sözdizimsel yapılar, söyleme dayalı işaretleyiciler ve sıfatlar anlatıcıya kiplik ifade olanakları sağlar.

⁵⁰ Emine YARAR, *Bilimsel Söylemde Olasılık Kipi*, s. 89, XV. Dilbilim Kurultayı 24-25 Mayıs 2002 Bildiriler, (Yayınlayanlar: Ömer Demircan, Aybars Erözden), Yıldız Teknik Üniversitesi Matbaası, İstanbul

⁵¹ E.H. Carr ve J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, (Çev. Prof. Dr. Özer Ozankaya), İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s.24

⁵² Léon-E HALKIN, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 11

⁵³ Age,s.14

2.1. Ölüm ve Ölümle İlgili Kiplik Kullanımları

Firdevsü'l-İkbâl'de ölümün dile getirilişliyle ilgili zengin bir söz varlığıyla karşılaşmaktayız. Bu zengin söz varlığı kiplik eylemlerinden oluşmaktadır. Ölümün yansıtıldığı tümcelerde bilgi kipliği kullanılmaktadır. Bilgi kipliği konuşurun önermeye dair bilgi ve güvenine dayanır. Bilginin gerçekliğine ilişkin tutum ve yargısını yansıtır. Söz konusu ifadelerden biz, ölümle ilgili bilginin doğruluğu veya bilgiden kuşku duymanın yanı sıra ölen kişi ile ilgili yazar(lar)ın başka tutumlarına ilişkin de sonuçlar çıkarabilmekteyiz. Bu ifadelerden yazarın ölen kişi ile arasına koyduğu mesafe, sevgi, nefret, yakınlıkla ilgili tutumları sezilebildiği gibi değerleri, dinsel-mezhepsel inanışları hakkında da çıkarımda bulunmamıza olanak vermektedir.

Türkçede zaman belirleyici eklere bakıldığında, çeşitli dilbilgisi çalışmalarında temelde bir üçlü dallanmaya gidildiği görülmektedir: Şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman. Dilbilgisi çalışmalarında yapılan bu ayrıma karşın, gelecek ve şimdiki zaman belirleyicilerinin kullanımlarında, zaman belirtme özelliğinden çok kiplik (modality) değerleriyle karşılanmaktadır.⁵⁴

–DX geçmiş zaman işaretleyicisi olarak kullanılırken, eylem grupları (kiplik eylemler) yazarın ölüm ve ölen kişiyle ilgili tutumlarını zengin anlam olanakları sunan bir yelpaze içerisinde işaretlemektedir. Satırlar süren sıralı cümlelerde yazar, ölümü oldukça zengin deyimsele ifadelerle ve biri diğerine benzemeyen sözdizimsel yapılarla okura sunarken, bir taraftan maharet göstermekte bir taraftan da metinsel açıdan tekrara düşerek metni monotonlaştırma tehlikesini bertaraf etmektedir. Ölen kişiye ve bizzat ölüme yönelik kişisel tutumunu da metinde hissettirmemektedir:

Ol *vefât tapğandın* sonra anıñ oğlu Biçin Qayan pād-şāh boldı. Ol *intikāl kılğandın* sonra anıñ oğlu Timaç ata tahtıda olturdı. Ve ol *ölgendin* sonra anıñ oğlu Qayçı Mergen salşanat emriğa kıyām körgüzdi. Ve ol *fevt bolğandın* sonra anıñ oğlu Quçum Bural veli'ahd boldı. Ol *'ālemdin ötkendin* sonra anıñ oğlu Buke Bindun eyālet mesnediğa tekye kıldı. Ve ol *cihānga vedā' kılğandın* sonra anıñ oğlu Sam Savçı qāim-maqām boldı. Ol *sefer kılğandın* sonra anıñ oğlu Qalımaçu mülk ihtiyārın aldı. Ol *āhiretğa barğandın* sonra anıñ oğlu Timūrtaş hānılg tācı bile ser-efrāz boldı. Ol *aradın çıkğandın* sonı anıñ oğlu Mengli H'āce pād-şāh bolup durur. Ol *'adem memleketiğa 'azimet kılğandın* sonra anıñ oğlu Yulduz Hān salşanat ucığa irtifā' taptı.(36a/9)

Aşağıda verilen örneklerde yazar ölümü ifade etmek için gerek somutlamalar gerekse soyutlamalara baş vurmuştur. Söz konusu ifadeler ölüme ve ölen kişiye yönelik en azından anlatıcının olumsuz bir tutum taşımadığını göstermektedir. Bunun yanında kullanılan dil bize yazarın inançları, hayata bakışı ve bulunduğu kültür dairesine ilişkin ip uçları sunmaktadır.

⁵⁴ Leyla SUBAŞI UZUN, *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Simurg, Ankara, 1995, s.66

Bu vâkı'adın soñra bir yıldın soñra sene miñ altıda tavuğ yılı 'Abdullâh Hân *vefât tapı.* (54b/14)

Altı aydın soñra şâ'ünniñ marazı bile *raht-ı iķâmetin 'âlemdin köterdi.* (56a/7)

Ve hân bir néççe müddetdin soñra *'âlemğa veda' kıldı.* (61b/15)

Fenâ mergalesiğa rıglet kademin koydı. (60a/12)

Ecel şerbet-i nâgüvârın lâ-cür'a çekti. (60a/13)

Hân Hezaresb barıp alarnı ğile bile çarlap şıylân tartar bahanesi bile ikki miñ Türkmen'ğa *tığ suyı bile ecel şerbetin içürdi.* (59b/1)

Şis 'aleyhi's-selâmın veli'ahd kılıp *ğayât vedit'atın kâbüzü'l-ervâğğa tapşurdı.* (17a/3)

Anı veli'ahd kılıp *'âlemğa vedâ' etti.* (18b/16)

Anıñ bargan yolğa bardı. (19a/4)

'Ömri sekkiz yüz altmış beşğa yetüskendin soñra oğlı Yezid'ni kâim-maķâm kılıp *ğayât mülki terkin tuttı.* (19a/12)

İdris'ni ornıda olturtup *ahret mülkige intikâl kıldı.* (19b/2)

Az vaķtda vebâ 'illeti arada peydâ bolup *dârü'l-beķâ 'azimetin tutdılar.* (21a/15)

Nüğ 'aleyhi's-selâmın 'ömri miñ altı yüz bolğandın soñra ve ba'zı dep dururlar kim miñ üç yüzğa yétkendin soñra *ecelniñ deryâsiğa kéme sürdi.* (21b/6)

Âdem 'aleyhi's-selâmın bir yıl soñ ya yetti yıl soñ Çazret-i Çavvâ *rıglet kılıp* Âdem Şafiyullâhnıñ yanıda medfün bolup durur. (17a/7)

Bir néççe fırşat cihân-bānlığ mesnedige müttekı bolup *'aķıbet atası keyinidin bardı.* (24b/15)

Oğlığa mülkni tapşurup *kâbz-ı ervâğğa cān teslim kıldı.* (24b/17)

Atasıdın soñ muteseddı salşanat bolup néçe yıllar yavnı yavlap avnı avlap âhirü'l-emr *ğayât tahtıdın tahta tábütğa naķl kıldı.* (25a/2)

Atası fevtidin soñra müddet-i medid ve 'ahd-ı ba'id dōstlarğa mürüvvet, düşmenlarğa siyâset kılıp *atalar bargan yolğa 'âzim boldı.* (25a/5)

Bu esnâda anıñ şerif-i mizâciğa ķulunç marazı istilâ tapıp *fevt boldı.* (42a/14)

Ve bu haber-i vahşet-eserniñ istimâ'ıdın Mengü Timur Hân ğuşşa-merg olup *öldi.* (42b/12)

Ecel mev'idi yétkendin sonra uluğ oğlu Qara Hân'ını vaší ve veli'ahd kıılıp *'adem cânibiğa sefer merkebin sürdi.* (25b/5)

Bir néççe fırsat-ı ferâgât bile salşanat sürüp *ğayât vedi'atun kıábızü'l-ervâhğa tapşurdi.* (47a/6)

Te'yidât-ı ilâhî bile mağlûb ve müste'sal kıılıp köp müddetler ötkendin sonra *'âlemğa veda' kııldı.* (61b/15)

Ömri henüz ottuzğa kirmesdin burun *vefât şerbetin lâ-cür'a dem tarttı.* (36a/15)

Çün Buzancar Hân *cihânğa vedâ' kııldı.* (36b/15)

Altı yıl pād-şahlık sürüp *dârü'l-fenâdın dârü'l-beķâğa rığlet kııldı.* (41a/9)

Oğlın veli'ahd kıılıp *ataları barğan yolğa bardı.* (37a/13)

Qubla Qaan bir néççe yıldın soñ *âbâ ve ecdâdı barğan yolğa bardı.* (38b/1)

Ve ol atasının fevtidin altı ay burun *ölüp durur.* (41b/6)

Ve sene altı yüz élligde Atıl kenârıda *'âlem gülistânı seyridin köz yumdı.* (41b/17)

Müddetler umûr-ı salşanat ve niżâm-ı memleketğa intizâm bérıp oğlını kıáim-maķâm kıılıp *'âlem-i fânidin ötdi.* (36b/17)

Ve ol yüz on altı yıl yeti iklimde hânlık sürüp *âhîret mülkige rığlet kûsı urdı.* (31a/7)

Ta'rih yeti yüz élik sekkizde Berdibék Hân'ının veli'ahdlığın vaşiiyet kıılıp *Çağ rağmetiğa kétti.* (44a/13)

Sene yeti yüz altmış ikkide *'ömri âhîr boldı.* (44b/2)

Ve köp müddetler kâm-ranlıķ bile ğükm sürüp *dünyâdın ötdi.* (45a/15)

Ol uruşda Amenek Hân'ının kiçik oğlu Ağanay Sulşân'ını Ürgenç piyâdesi urup *öltürdiler.* (47a/17)

Ol çağda Şâh İsmâ'il *fevt boldı.* (47a/1)

Ve 'âķibet *cânın cân-ı âferinğa tapşurup* altı oğul yâd-gâr koydı. (45b/10)

Altı aydın sonra şâ'ünniñ marazı bile *rahî-ı ikâmetin 'âlemdin köterdi.* (56a/7)

Altı aydın ötmedi ve Gürgeniye selâşinidin 'Abdü'l-laşif Mîrzâ hem atası Sulşân Uluğ Bék Mîrzâ ibn Şâhruh Mîrzâ'ını *şehâdet derecesinğa yetkürdi.* (56a/11)

Çabeş Hân ve İlbars Sulşân dağı alar dék atasının şehâdetidin altı aydın soñ İsfandiyâr Hân kolıda *maķtûl boldular.* (56a/13)

On yeti yıl salşanat sürüp *intikâl kıldı*. (56b/15)

Anıñ evayıl-i salşanatıda Adına Muğammed Atalık *'âlem-i fânidin cihân-ı bâkığa rıglet kıldı*. (65a/13) Bederhân arıgınıñ köprükiğa kélgende at sürünüp hân atdın cüdâ bolup başı yarılıp *ahîret 'azmin tuttu*. (63a/17)

Ve ol üç yıl gükümet ve salşanat sürüp *'âlem-i fânî gülistân seyri temaşasından közin yumup durur*. (64b/8)

Ve gurre-i zü'l-ğiccede emir-i kebîr Cemalü'd-devlete ve'd-dîn 'İvaż Biy 'İnâk *'âlem-i fânidin baķi cihânğa rıglet kıldı*. (83b/4)

Ve Hôraz Bék'niñ aķrabâsından on kişi ve Manķıt me'ârifidin altmış kişini *tıgđın ötkerdiler*. (75a/15)

Bir neçe yıldın soñ *Çaķ'nuñ rağmetiğa 'âzim boldı*. (65a/1)

Çalçıday Hân vefât kılrda él ve emvâliniki taķsım kılıp ol ikevğa bérip *âhîretniñ yolın tuttu*. (84b/10)

Ebü'l-Feyz Hân çiçek zağmeti bile *rağmet civârığa intikâl kıldı*. (82b/6)

Çün ecel yétkeç inisin veli'ahd kılıp *Téyri gükmin bütkerdi*. (45b/5)

Aşağıdaki cümlelerde ise anlatıcının ölen kişiye ya da ölüme ilişkin olumsuz bir tutum geliştirdiği sezilmektedir:

Kéme ehlidin özge hiç maħlûķı qalmay, *fenâ girdâbıda ğarķ boldılar*. (21a/12)

Bulardın başķa Ken'an dégen bir oğlı bar durur érdi kim líkin kâfir durur érdi. Şüfânda kémeğa kirmey, *helâk boldı*. (21b/1)

Ve Melik Eşref'ni Hôy hüdüdıda tutup *cehennem'ğa yiberdi*. (43b/15)

Salşanat ğırısın aķa ve ini ve qarıntaşlarını nâğaçķ *ķatı kıldı*. (44b/1)

Ve bu yolda ekşer *leşker telef boldı*. (68a/2)

İkki yüz éllig yıl ol vilâyetde 'ömr ötkerip *ecel deryâsığa ğarķ boldı*. (23a/3)

Oğuz Hân'niñ râ'iyet-i zafer ayetiğa nuşret yéli ésip Qara Hân *zahm-ı cân-sitân bile ahîret mülkiğe hezîmet kıldı*. (27b/9)

Tâhir Hân Uyğur Qutlı Hân'nı Qızılbaşlar bile *derke-i cehennemğa yiberdiler*. (73b/10)

2.2. Doğumla İlgili Kiplik Kullanımları

Firdevs 'ül-İkbâl doğumla ilgili ifadelerde anlatıcının doğuma ilişkin kişisel tutumlarıyla ilgili izler taşımamaktadır.

Toğuz ay inkızāsıdın soñra cenāb-ı ‘iffet-meābı üç ***ferzend-i nūr-mānend toğurdu.*** (36b/7)

Ve hemol yıl emīr-zāde-i ā‘zam ve eşref-i benī ādem müceddidü’ d-devlete ve’ d-dīn Muğammed Nažar Bék ***mütevellid boldı.*** (82a/14)

Ol kızdın Cuçi Hân, Çagatay Hân ve Ögetey Hân ve Toluy Hân ***vücüdğa keldi.***(85b/15)

2.3. Tahta Geçme İlgili Kiplik Kullanımları

Qaydu Hân: Çün ***hānlık mesnedi anıñ vücūdı bile ziynet tapdı.*** (37a/5)

Taht-ı eyāletğa mütemekkin boldı. (37b/2)

Tuda Mengü ibn Batu: Birāder-zādesidin soñra ***pād-şāh boldı.*** (42b/15)

Toқтаğu Hân: ***Salşanat tācı bile ser-bülend bolup*** dād-ı ‘adlnıñ dādın bérđi. (43a/3)

Mengü Timür Hân: ‘Amekídın soñra on üç yaşıda ***eyālet mesnedide mütemekkin bolup*** ābā ve ecdādınıñ destürıda mülkni zabt kıldı. (43a/8)

Yañı-Şehr’din kélip aça ini ittifaķı bile Vezír’de ***salşanat tahtğa oturup durur.*** (47a/10)

Sufyān Hân ibn Amenek Hân: Birāder-zādesidin soñra Ürgenç’de şeh-zādelər sa’yı bile ***pād-şāhlık mesnedide oturdu.*** (47b/5)

Ve Yādgār Hân sene sekkiz yüz altmış ikki üzre érđi. Bereke Sulşān ve Mūzā Biy’niñ sa’yı bile ekşer Özbek’ke ***pād-şāh boldı.*** (45a/14)

İlbars Hân ibn Bürge Sulşān: Muvağğid ve mütedeyyin pād-şāh durur érđi. Amenek Hân’dın soñ ***hānlık seriri anıñ vücūdı bile ziynet taptı.*** (45b/12)

Atasınıñ mücib-i vaşiyyeti ve a’yān-ı memleketiniñ sa’y ve ittifaķı bile ***salşanat uçığa mürtefi’ boldı.*** (31a/10)

Sene miñ dağı yüz on beşde ya on altıda ***pād-şāhluğğa yetip durur.*** (65a/4)

Alarınıñ ***eyyāmuda merāsım-i zulm ve ‘inād-ı kavānín fişkı u fesād iştiħār taptı.*** (75a/17)

Muğammed Emín 'İnāk yana Yādgār Hân'nı keltürüp *salşanat seririğa olтурğuzdılar*. (82b/7)

Bölekey Hân'dın soñra sene miñ yüz seksen törtde *hānlıg tacı bile ser-efrāz boldı*. (80a/5)

Yādgār Hân'nıñ evvelgi 'azlidin soñra Muğammed Emín 'İnāk'nıñ ihtimāmı bile *pād-şāhlıgğa yétđi*. (81b/11)

Ve Fulād Ğāzı Hân'nı tavuşkan yılı Baba Bék'nıñ katlidin soñra hāl' étip yana Yādgār Hân ma'zūlını *pād-şāhlıgğa naşb kıldılar*. (83a/5)

Sene-i mezkūrede cemādiyü'l-evvelniñ yegirme sekkizide yek-şenbih küni hānķāhdın şağasınıñ öyidin keltürüp *pād-şāh köterdiler*. (83b/1)

İsfandiyār Hân vefāt tapıp tā'rîh miñ dağı élig törtde koy yılınıñ evvelide Aral vilāyetide kırk yaşıda Ebü'l-ğāzı Hân *salşanat tahtıgā cülüs kıldı*. (58b/3)

Ve *tā'rîh-i hicreti miñ yüz onda pād-şāhlıg mertebesige yétđi*. (64b/15)

Sarıg Aygır'dın soñra İş Muğammed Biy anı keltürüp *hānlıg tahtıda olтурğuzdı*. (70b/11)

2.4. Kanıtsallıkla İlgili Kiplik Kullanımları

Kanıtsallık, önermede bilginin kaynağı hakkında bir şeyler söyleyen işaretleyicilerle ilgilenen bir gramer kategorisidir. Kanıtsal işaretleyiciler üç tür bilgi kaynağına işaret ederler:algılamalar, çıkarsamalar ve aktarmalar.⁵⁵ Kanıtsallığın alt kategorilerinden biri olan dolaylılık ise olay hakkındaki bilginin söylenti, çıkarsama, ya da algılama gibi bilgi kaynaklarına dayalı olmasına atıfta bulunur.⁵⁶ *Firdevs'ül-İkbâl'de* kanıtsallık ve dolaylılık aşağıdaki fiil çekim şekilleri ve sözdizimsel unsurlarla işaretlenmektedir:

Fiil tabanı + –mİş + Zamir kökenli şahıs ekleri

Fiil tabanı + -(X)p +Dur + Zamir kökenli şahıs ekleri

Dolaylılık kipliği 1:–mİş : Yuvarlak biçimcikleri olmayan ekin sadece 3. tekil şahsı örneklenebilmiştir: *bér-miş+Ø bol-miş+Ø* durur

Eger tapsa birin ata ve oğul

Ki dın dilrubāsıgā **bérmiş** köñül (25b/13)

⁵⁵ BACANLI Eyüp, Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2006, Cilt 3, Sayı 1, s.37

⁵⁶ Agm., s.35

Muğammed Emín ‘İnāk’ın devleti terakki tapıp gâşmeti kün kündin mütezayid bolmış durur. (79b/12)

Dolaylılık kipliği 2: $-(X) p + Dur : ayt-ıp+dur-Ø, bar-ıp+dur-lar$

Andağ kim şâ‘ir-i mezkûr **ayıpdur** (61a/1)

Vâdiü’n-na‘mân dârlar uyğuğa **barıbdurlar**. (16b/10)

Dolaylılık kipliği 3: $-ğan + ér-miş: mutaşarrıf bol-ğan ér-miş$

Tatar başlığ özge él bizniñ uruqnı katlı-i ‘amm kılıp mülkimizğa mutaşarrıf **bolğan érmiş**. (34a/9)

Kanıtallığın bir diğér işaretlenme biçimi ise sözdizimseldir. Tarih cümleleri, geçmiş olayları ifadede kullandığımız cümlelerdir. Tarih ifadeleri için: “Bunun delili (kanıtı) nedir?” sorusu anlamlıdır. Birçok durumlarda tarih ifadeleri için, “Falan filana göre..” (Buradaki “falan filan”, bir tarihçinin veya olayı anlatanın ismi olmak üzere) ön-ekini kullanmak anlamlıdır.⁵⁷

Ve ‘ömrin **ba‘zı** miñ **ve ba‘zı** toğuz yüz otuz yıl **dép dururlar**. (17a/4)

Meşhûr rivāyet durur kim Melâike anı üç yüz altmış beşğa yétkende âsmānga ref kılıp firdevs-i ā‘lāda mekân tuttu. (20a/1)

Dép dururlar kim kéme Kûfe‘din ğareket kıldı. (21a/10)

Rivāyet durur kim Ādem Şafıyyu‘l-lah‘nın zamānıdın Nūğ nacıu‘l-lah zamānığaça ikki miñ beş yüz yıl durur. (21b/13)

Amma şavlı evvel **eşāğğ durur**. (22a/16)

Türk: Anı Yāfes oğlanı **hem dârlar**. (23a/10)

Ve ba‘zılar **dép dururlar kim** Ay Hân‘nın inisi ya nebiresi érkeni ma‘lûm érmes. (32a/6)

Bu şārih yüzdin ma‘lûm bolur kim ‘eyyām-ı mülki on tokkuz yıl durur. (57a/4)

Seyyid Muğammed Penāh H̄‘āce ‘aleyhi‘r-rağmeniñ oğlı Seyyid ‘İsāme‘d-din H̄‘āce‘din **eşitip-men kim** Adina Muğammed Biy ibn Béki Cān ‘İnāk kim Aral Özbek‘iğa ğākım-i bi‘l-istiklāl durur érdi. (62b/16)

Ve **rivāyet durur kim** hân bibāk-meşreb yigit érdi. (63a/11)

Şāh Niyāz Hân: Cuçi Hân‘nın oğlı durur. Ba‘zı Qaraca Özbek‘din **dép dururlar**. Ammā **evvelgi rivāyet eşāğğ durur**. (64b/14)

⁵⁷ KOCABAŞ Şakir, İfadelerin Gramatik Ayrımı, Küre Yay. İst. 2002, s.37

Şikâat-ı şadîkû'l-nikâtdın *menkûl durur kim* Hôrâz Bék'niñ katlığa bā'is ve sebeb bu durur érdi. (75a/3)

Ve *ba'zı dép dururlar* kim Nişábür yörüşi Meşhed-i muqaddesiniñ türktâzıdın soñra tavuk yılı vukû' tapmış durur. *Ammâ faqır bir nüshada körüp durur-men kim* Biçin yılı Meşhed-i muqaddes ğazatıdın soñra bívâsita Nişábür uruşığa atlandı. (67a/13)

Faqırniñ kiçiklikimde uluğ ceddım İşim Biy'din qalğan Meşhedlik bir fertüt-i derk bar durur érdi. *Ol dér érdi kim* Meşhed'ni Şır Ğâzi Hân çapğanda ér ve ğätun beş miñdin artuğbürde hesabğa kirdi. (68a/7)

Ammâ Nüĝ 'aleyhi's-selâm şüfânda alarnıñ mübârek cesedlerin kémede asrap şüfâdın soñra Ebü Qubıs tağıda *ba'zı dép dururlar kim* Beytû'l-muqaddesde defn kıldı. (17a/9)

Ve *dérler kim* aña kırk şaĝife nâzil boldı. (17a/11)

Yâ insân şabaqasıdın ammâ 'Arâis kitabıda *rivâyet durur kim* Anuş'niñ anası Ğür érdi. (18b/5)

2.5. Yeterlilik Kipliği

Palmer tarafından eylem kipliğinin altbaşlıĝı olarak içedim kipliği (dynamic modality) içinde deĝerlendirilen⁵⁸ yeterlik kipliği [-e al-] veya [-e bil-] biçimbirimleriyle işaretlemeğedir. Yeterli olma, gücü yetme/yetmeme; sözü edilen vasıflardan yoksun olma anlamları vermektir. Bağlamı içinde anlatıcının aktardığı bilginin gerçeklik deĝerine ilişkin bir çıkarım, varsayım da sezdirmeğedir.

Velî Hân kim mecnûn-veş ve nâdân kişi durur érdi. Ve yurtğa *nizâm bére almadı*. (64b/11)

Evlâd tenâsülüğa hem şâmil meger söz dibâçesinde bākı qalgay kim ol dibâçeniñ şirâze-i beqâsığa ğavâdi's-i devrân miqrâz-ı inqırâz bile *zarar yétküre almas*. (8b/2)

Ve evrâq-ı cem'iyetin teşârif-i zamân tünd-bâd-ı tefriqa bile *savura almas*. (8b/2)

Yomut'nı özleriğa müttefik kılip Béş-Qal'a'ğa andağ destbürd-i 'azım körgüzdi kim hiçkim qurgandı *baş çıqara bilmedi*. (74a/5)

Bes bu perişanlıĝlar bile iş sürü'ğa neçük meyl *qıla alğay-men*. (9a/4)

⁵⁸ Palmer, F.R., *Mood and Modality*, Cambridge, 2001, Cambridge University Press, s.22, http://books.google.com.tr/books?id=xKUvDFTARR8C&pg=PR5&hl=tr&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false

2.6. Gereklilik-Zorunluluk Kipliği

Palmer, gereklilik, zorunluluk kipliğini (obligative), istek kipliğinin (deontic modality) bir alt başlığı olarak sınıflandırmaktadır.⁵⁹ *Firdevs'ül-İkbâl*'de gereklilik-zorunluluk işaretleyiceleri şunlardır: **kerek kim, -mAk kérek (+dur-), kérek+dur-; lâzım (+dur-)**

Émdi **kérek** kim mendin soñra mesnedimde Bozoğ, Bozoğ uluğı Kün Hân olturğay.(30b/17)

Çü keldiñ cihân içre kétmek **kérek**
'Azîmet 'adem sarı étmek **kérek** (19a/6);

Kerek şehğa tapğaç hezîmet sipâh
Bîrer bérk yér kıлмақ āramğāh (28b/4)

Bes târiñ ehlîğa bu söz tağkîki **lâzım** durur. (30a/4)
Behîst-i berîn émdi **kérekdür** (8b/8)

2.7. Örtük Kiplikler

Daha geniş bir anlamda bakıldığında, kiplik kavramı, ayrıca konuşucunun süzcük düzeyinde yapmış olduğu bazı seçimleri de kapsar. Buna örnek olarak sıfatlar gösterilebilir.⁶⁰ *Firdevs'ül- İkbâl*'de, bir saygı, iltifat, beğenme/beğenmeme, araya mesafe koyma gibi kiplik alanları işaretlemek üzere sıfatlardan sıkça yararlanılmıştır. Ayrıca ölüm, doğum, tahta geçme gibi durumlarda da seçilen sözcükler farklı kiplik ifade alanları yaratmaktadır.

Çüsn ü şabāğatda dilpežir, luşf u melāğatda bînažir durur érđi. (77a/7)

Éltüzer Muğammed Bahādır Hân **medde'l-lāhu te'alā žilāle celālihi 'alā mefāriki'l-enām ilā yevmü'l-қыям çün bu devlet-i meymüne rüz-efzün kıyaşınıñ şa'sa'ası 'ālemni yarutdı.** (6b/7)

Her hārāb u ābād bir vāsıša bile seğāb-ı 'ināyetiniñ reşegātudın behremend ve her edāni ve aqāşi bir veşile bile āf-tāb mergametiniñ pertev-efgenliğıdın ercümend boldı. (6b/10)

Ay Hân ibn Oğuz Hân: **'adālet-şi'ār ve hūceste-eşvār pād-şāh** durur érđi. (31b/14)

⁵⁹ Palmer, age, s.22

⁶⁰ Kıran, age.s.189

Yılduz Hân: *Cihândâr ferhunde-ahter ve şeh-yâr pâkîze-güher érdi.* (32a/4)

Canıbék Hân ibn Özbek Hân: *Müsülmân ve 'âdil ve kârdân ve 'âkil kişi* durur érdi. (43b/4)

Ğarib-i zâlim ve 'acib-i fâsık durur érdi. *Begâyet dünyâ-döst ve ğarîs* durur érdi. (43b/9)

Ve ol zâlim şıynet ve fâsık fışrat kişi durur érdi. (44a/16)

İlbars Hân ibn Bürge Sulşân: *Muvağğid ve mütedeyyin pâd-şâh* durur érdi. (45b/11)

Ve Vezîr ekâbiri havâşs u 'avâm bile dervâzelerğa kişi ta'yın kılip *Ƙızulbaş 'aleyhimü'l-la'neni* katlı-i 'âmm kılip ér tañ bile hânı keltürüp tahtda olturguzdılar. (46b/7)

Ve *ol hoş-huy ve şîrin-kelâm civân-merd ve şahib-i ser-encâm şüca'* ve *sehâvetliĝ 'âeil ve siyâsetliĝ şeh-zâde* durur érdi. (52a/10)

3.SONUÇ

Her ne kadar Orhun Yazıtları'yla başlatılsa da klasik anlamda Türk tarih yazıcılığının İslâmiyetin kabulüyle ve Arap-Fars tarih yazma geleneği etkisinde geliştiği söylenebilir. Özellikle Moğol-İlhanlı Devleti döneminde İran tarihçiliğinin etkisi daha bir hissedilir olmuştur. Bu dönemde genellikle Farsça yazılan eserleri müteakip 16.yy'dan başlayarak ve Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan Zahîrüddin Muhammed Bâbur'un *Bâbur-nâme'si*, Haydar Mîrzâ'nın *Târih-i Reşîdî'si*, Yazarı bilinmeyen bir *Şibâni-nâme*, Ötemiş Hacı'nın 1550 yılında yazdığı *Târih-i Dost Sultân'ı*, Ebu'l-Gâzi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terâkime'si*, Mûnis ve Âgehî'nin bildirimizin asıl metninde zikredilen eserleri ve nihayet Muhammed Yusuf Beyânî'nin (1859-1923) *Şecere-i Harezmi-şâhî* adlı eseri.⁶¹

"Bu yüzyılda artık Orta Asya siyasal ve dinsel olarak İran'dan ayrılmış, bir süre sonra yerini Özbek yönetimine bırakacak olan Cengiz sülalesi, hanedanlığını Buhara, Harezmi ve -daha ileriki zamanlarda da Hokand'a taşımıştır. Bu bölgelerde gelişen tarih yazıcılığı, esas olarak yazıldıkları dönemin hükümdar ve hanedanlarının köken ve tarihini konu edinir; eğitilmiş okurlara ve hatta zaman zaman sıradan halka eğlenceli ve öğretici okumalar sunmanın ötesinde, tarihçilerin ana hedefi, hitap ettikleri yöneticilerin yönetimini meşrulaştırmaktır. Özbek sülalesi Cengizlilerin yerini aldığı anda, bu çok başvurulan meşrulaştırma yöntemi, tarihçiler tarafından üretilmiş

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yuri BREGEL, *Notes On The Study of Central Asia*, Papers on Inner Asia, no: 28, Indiana University, Bloomington 1996; Şenel GERÇEK, *Orta Asya Türk Tarih Yazıcılığına Genel Bir Bakış*, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi 14, Konya , 2012 Yaz, Yıl 7 Sayı 14, s.189-197

*efsaneleri de kullanarak, yeni yönetimin Cengiz Han ya da Timur soyuna olan doğrudan bağımlı kanıtlanma işlevini üstlenmiştir.*⁶²

Tarihçi, ne yaparsa yapsın -bütün diğer yazarlar gibi- eserlerinde duygu ve düşüncelerini anlatır ve kendini ele verir. En tarafsız tarihçi daima zamanının ve memleketinin insanıdır.⁶³ Gerek geleneğin etkisi ve sanatlı, üsluplu yazarak maharet gösterme arzusu, gerekse patronaj ve siyasî koşulların etkisi bu dönem tarih eserlerinin dilinde de kendini hissettirir. Zaman zaman yazarlar *Firdevs'ül- İkbâl*'de kendilerini anlatıdan silerek oldukça nesnel ve yansız bir dil kullanma becerisi gösterirken, zaman zaman hatta çoğunlukla açık ya da örtük kiplik belirtisi içeren ve anlatıcının metinde varlığını derinden hissettiren bir dil kullanmaktadırlar.

KAYNAKLAR

- ALTUN Ergün, *Firdevs'ül- İkbâl,[1b-100a], (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük)*, Kocaeli Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011
- ASIM, Necip, "*Firdevs'ül-İkbâl 1*", Türk Derneği, no 2, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1328
- ASLAN DEMİR Sema, *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayıncıları, Ankara, 2008
- BREGEL, Yuri, *Notes On The Study of Central Asia*, Papers on Inner Asia, no: 28, Indiana University, Bloomington 1996.
- CAHEN, Claude, "*Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*", (Çev. Nejat KAYMAZ), AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı VII/12-13, 1969
- CANPOLAT, Mustafa, "*Çağatay Dili ve Edebiyatı*", Türkler Ansiklopedisi, C. 8, Ankara 2002
- CORCU, Demet, *Zorunluluk Kipliği Belirtisi –mAll'nin Anlamsal İçyapısı*, Dilbilim Araştırmaları 2005, semanticsarchive.net/Archive/zE0ZDQ0N/Maltepe_bildiri.pdf, (Son erişim 17 Temmuz 2012)
- DEMİR Sema -*mAll'nin Emir ve İstek Bildirme İşlevi Üzerine*, International Journal of Central Asian Studies Volume 13, 2009

---

⁶² BREGEL, s.8

⁶³ HALKIN, s.12

- ECKMANN, János, “Çağatay Edebiyatının Son Devri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, S. 234, TDK Yayınları, Ankara 1963
- , *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), AkçağYayınları, 3.baskı, Ankara, 2003.
- , *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz.: Osman Fikri SERTKAYA, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- ERASLAN, Kemal, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*(TDV), C. 7, İstanbul 1993, s.168-176.
- ERCİLASUN, Ahmet B., “Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi”, Akçağ Yayınları, Ankara 2004
- GERÇEK, Şenel, *Orta Asya Türk Tarih Yazıcılığına Genel Bir Bakış*, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi 14, Konya , 20012 Yaz, Yıl 7 Sayı 14, s.189-197
- , *Firdevs’ül- İkbâl,[100b-200a], (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük)*, Kocaeli Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011
- HALKIN, Léon-E, *Tarih Tenkidinin Unsurları* , (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989
- İMER, Kamile ve diğerleri, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011
- İNAN, Abdülkadir, “XIX. Asır Türkistan şair ve tarihçilerinden Şir Mehmet Munis 1778-1828”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, no 2, S. 13, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1933, s.17-20.
- KILIÇ Filiz, *Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2005, Cilt 2, Sayı 5
- KIRAN Zeynel, Ayşe Kiran Eziler, *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006
- KOCABAŞ Şakir, *İfadelerin Gramatik Ayrımı*, Küre Yay. İstanbul, 2002
- KÖPRÜLÜ, M. “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s.270-323.
- MUNİROV, K., *Munis, Agahî ve Bayanîning Tarihî Asarları*, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1960.
- ÖLMEZ, Zuhale, *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Simurg Yayınlar, Ankara1996.
- PALMER, F.R., *Mood and Modality*, Cambridge, 2001, Cambridge University Press

Shir Muğammad Mîrâb Mûnis and Muğammad Rızâ Mîrâb Âgahî, *Firdaws al-iqbâl:History of Khorezm*, (Ed. Yuri Bregel), E. J. Brill, Leiden 1988.

Şîr Muhammed Mîrâb Mûnis ve Muhammed Rızâ Âgehî *Firdevs'ül- İkbâl*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kitaplığı, T 82

TANÇ, Mustafa *Munis Hârezmî, Firdevsü'l-İkbâl*, Laçın Yayınları, Kayseri, 2011

TEKCAN, Münevver, *Bayram Han'ın Türkçe Divanı*, Beşir Kitabevi, İstanbul 2007.

TEKİN, Feridun, “*Muhammed Rıza Agehi (1804-1879)*”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 9, Sivas 2000.

UZUN, Leyla Subaşı, *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Simurg, Ankara, 1995

YILMAZ, Salih, “*Munis ve Agehi'nin 'Firdevs-ül İkbâl' adlı eserinde geçen Karakalpak Hive Hanlığı münasebetlerine dair kayıtlar*”,*Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 145, Temmuz-Ağustos 2003, s. 151-188.

YİĞİT, İsmail, “*Mûnis*”, *İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C. 31, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.147-148.

-----, “*Mûnis*”, c. 31, TDVİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006